

BİR KİMLİK İŞARETLEYİCİSİ OLARAK DİL VE TRABZON AĞIZLARINDA ARKAİK HUSUSİYETLER

A. Mevhibe COŞAR*

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
mcosar@ktu.edu.tr

Bir “anlamlandırma çabası” olarak insanın kendini var etme süreci, dil ile başlar. Dil, sözlü, yazılı ya da tasarım hâlinde Adem’den beri insanın ilk varlık işaretidir. Ellul, “Söz, Tanrı ile birlikte vardı ve Söz, Tanrı idi.” ayetini yorumlarken sözün Tanrı’nın kendini ifşa etme tarzı olması gibi insanın da kendini ifşa etme tarzı olduğuna değinir. Ona göre Tanrı’nın sözü insana yöneltilmiş olduğu için insan, yaratılışın başıdır. Tanrı, Adem’e varlığı adlandırma imkânı verdiğinde insan, “üstünlük” özelliğini kazanmış oluyordu.¹

İnsanın üstünlüğünü dilden alması, doğasındaki dil yeteneği ile sözü üretebilmesinin sonucudur ve insan, bu yolla kendini geliştirir, kültürünü yaratır böylece gelecek kuşakları şekillendirir. Kültür de dil

¹ (Yuhanna,1: 1); ayrıca bkz. Ellul 1998: 69-74. Varlığın adlandırılması bahsinde Tevrat, İncil ve Kur’an-ı Kerim, dili insanlara verilmiş ilahi bir lütuf olarak gösterir. Tevrat’ta “*Ve Rab Allah her kır hayvanını ve göklerin her kuşunu topraktan yaptı; ve onlara ne ad koyacağını görmek için Adem’e getirdi; ve Adem her birinin adını ne koydu ise, canlı mahlûkun adı o oldu.*” [Eski Ahit (Tevrat), Tekvin, Bap 11/1-9] denir. Kur’an-ı Kerim Rahman suresinde; “*Rahman (o çok merhametli olan Allah), Kur’an’ı öğretti, insanı yarattı ve ona beyanı (duygularını düşüncelerini açıklama yeteneğini) verdi.*” ayetiyle dilin insan için ayırıcı bir vasıf olduğuna işaret edilmektedir.

aracılığı ile kendisini ifade eder. Öte yandan dil, kültür için hem bir üretim hem de bir aktarım vasıtasıdır. Üretim vasıtasıdır; çünkü sözle yaratılmış efsane, destan, masal, şiir, ninni, ağıt, türkü, atasözü, deyim ve bilmece kültür malzemesinin temel elemanlarıdır. Diğer taraftan, bunların aktarımı, tekrarı ve yeniden üretimi hep dil/söz aracılığı ile gerçekleşir.

Türk dilinin en eski izleri MÖ 3000-1800 yılları arasına ait Sümerce metinlerdeki 300 civarında Türkçe sözcük olarak gösterilmektedir.² Buna göre Türkçedeki Sümerceyle ortak sözler ya ortak kökenden gelmektedir ya da kültürel alışveriş sonucu ortaya çıkmıştır. Hangi ihtimal olursa olsun bu değerlendirme ile Türkçenin ilk verileri MÖ 2000-3000 arasına çıkmakta, yani bundan 4000-5000 yıl geriye gitmektedir.

Farazi olarak Türk dilinin kaynağı sayılan Ana Türkçe döneminden sonrası, Türkçenin Eski Türkçe olarak adlandırılan devresidir. Eski Türkçe, bugünkü bilgilere göre Türk dilinin en eski yazılı belgelerinin bulunduğu ve işlek bir yazı dilinin kullanıldığı dönemdir.³ Öyle ki döneme ait yazılı belgeler, yazı dili tarihinin, çok eskilere gittiğine tanıklık etmektedir.⁴ Böylece yazılı eserlerinin niteliği, arkeolojik bulgular ve arkaik dillerle mukayese yoluyla bugünden bakıldığında Türkçeye 3000 ile 5000 yıl arasında değişen bir ömür biçilebilmesi bu yüzden- dir.

Türkçenin coğrafyası da bu tarihî derinlikle orantılı bir genişlik arz etmektedir. Bugünkü bilgilere göre Türk milletinin değişik coğrafyalarda farklı devletler kurması, Türkçenin tarihî gelişimini Türk tarihinin akışı ile sürekli olarak ayrılmaz bir ilişki içine

² Osman Nedim Tuna'nın tespit ettiği sözcükler için Sümerce *dingir*, Türkçe *tengri* (tanrı); Sümerce *kap-kagac*, Türkçe *kapakacak*; Sümerce *ud-*; Türkçe uyu-; Sümerce *zibin*; Türkçe *çibin* (sinek) gösterilebilir. Tuna, 1990.

³ Ahmet Buran (1992: 10), henüz Eski Türkçe döneminde Türkçenin 5 ayrı lehçesi olduğunu söyleyen A. von Gabain'e katılmaz. Bu dönemde görülen değişikliklerin boylardan kaynaklanan, aynı yazı dili içindeki ağız ayrılıkları olduğunu söyler. Öte yandan Tekin ve Ölmez (2003: 18) de bu devri, biri Orhun diğeri Uygur olmak üzere en az iki diyalekti olan bir dil olarak gösterirler.

⁴ Aksan, 2004; Özönder, 2002; 481-501; Korkmaz, 1994: 353-370.

sokmuştur. Dış tarihi belirleyen farklı coğrafyalar, bu coğrafyalara göçlerin sürekliliği ve buralarda karşılaşılan yeni kültürlerle etkileşim sonucu ortaya çıkan değişiklikler gibi çerçeve olaylar, söz konusu aşamalara temel teşkil etmiştir.

Bilge Kağan, Orhun Yazıtları'nda halkına seslenirken “Doğuya giden gittin, batıya giden gittin!” der.⁵ Kuzeye gidenler Sibirya'ya; doğuya gidenler Çin ve Uzakdoğu ülkelerine; güneye gidenler Hindistan, Afganistan ve Çin'e yerleşmiş; batıya gidenler ikiye ayrılıp, bir grup Hazar Denizi'nin kuzeyinden Karadeniz'in kuzeyine ve Avrupa'ya, diğer grup Hazar'ın güneyinden İran, Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu'ya göç etmiştir. Günümüzde Türkçe, başta Avrasya coğrafyasındakiler olmak üzere dünyanın pek çok ülkesinde varlığını sürdürmekte olup Moğolistan ve Çin'den Avrupa'nın ortalarına, Sibirya'dan Hindistan ve Afrika'nın kuzeylerine uzanan geniş sahada Türklüğün izlerini takip etmek mümkündür. Bu saha, bugün Türkiye Cumhuriyeti Devletinin manevi arka planı ve Türkçenin tarihi derinliğine işaret eden coğrafyasıdır.

Denilebilir ki, bir dilin temel belirleyicileri arasında tarihi, coğrafyası ve konuşucuları sayılabilir. Bu belirleyiciler de sürekli bir etkileşim hâindedir. Dilin coğrafyası tarihî süreçte çoğu zaman sosyal sebeplerle değişir. Değişen coğrafya, dili başka dillerle etkileşime sokar. Böylece dilin iç ve dış yapısında değişiklikler olur. Dilin iç yapısındaki değişiklikler ses, şekil ve söz dizimi alanında gerçekleşirken dış yapıda da söz varlığına bağlı gelişmeler gözlenir.

Türkçe ve Türkiye Türkçesi Ağızları

Talât Tekin, dil bilimi çevrelerinde konuşma türlerinin *idyolekt* (tek bir kişinin konuşma alışkanlıklarının tümü; birey diyalekti), *ağız* (birbirine benzer idyolektler toplamı), *lehçe* ya da *diyalekt* (birbirine

⁵ Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu yüzündeki 19 ve 20. satırlarda geçen ifadenin orijinali “*ılgertü [barıgma] bardıg kurıgaru barıgma bardıg*” şeklindedir. Ergin, 2007: 40.

benzer ağızlar toplamı) ve *dil* (birbirine benzer di-yalektler toplamı) şeklinde ayırımından söz eder.⁶ Bu, bir anlamda, ne kadar birey varsa o kadar dil olduğu anlayışını getirirken öte yandan, bir ağız yöresindeki söyleyiş farklılıklarını da açıklayan dayanaklardan biri olur. Ağızlar, temel niteliklerini ölçünlü dilden ayırdıkları oranda belirginleştirirler.

Artan iletişim imkânları, eğitim ve öğretimin yaygınlaşması gibi etmenler, ölçünlü dil ile ağızlar arasındaki etkileşimi artırıyorsa da ağızlar, özellikleri itibariyle ölçünlü dile aykırı bir görünüm arz ederler. Bu özelliklerin anlamlandırılması ve bir kaynağa bağlanması, dilin nispeten bâkir hâli sayabileceğimiz ağızlar üzerindeki çalışmaların tespiti ile mümkündür. Bu cümleden olmak üzere ağızlar, hem ölçünlü dilden ayrılan özellikleri hem ölçünlü dile yaklaşımları hem de ölçünlü dile katkıları oranında değerlendirilmek durumundadır.

Trabzon ağızları, coğrafi bakımdan nispeten kapalı bir alanda bulunmaları, uzun yıllar boyunca bölgenin dışarıdan, özellikle diğer bölgelerden göç alması gibi sebeplerle değişim ve etkileşimlere kapalı, ancak eğitim imkânları ve merkezle yakın ilişkileri sebebiyle de ölçünlü dile sıkı iletişimdedir. Bu sebeplerle tarihî ve sosyo-kültürel açıdan olduğu kadar ağız araştırmaları açısından da genelde Karadeniz Bölgesi, özelde Trabzon önemli bir alan durumundadır.

Trabzon ağzına ilişkin çalışmaların tarihi Ahmet Caferoğlu'nun verileriyle 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarına gider.⁷ Geçen süreç bireysel bazı çabalar yanı sıra Caferoğlu, Brendemoen, Demir gibi araştırmacıların kitaba dönüşen çalışmaları ile derleme faaliyetlerini de içermiş; alanla ilgili bir takım tezler ve makaleler hazırlanmıştır.⁸

⁶ Tekin, 1997: 240.

⁷ Caferoğlu, 1994: XX.

⁸ Söz konusu çalışmalar için bkz. Gülensoy, 1981 (ilgili mezuniyet tezlerini göstermektedir); Caferoğlu, 1994; Brendemoen, 2001; Demir, 2006.

Doğu Karadeniz Bölgesi, tarihin en eski dönemlerinden bu yana farklı etnik topluluklar tarafından iskân edilmiştir.⁹ Bölge, tarihsel süreçte çok sayıda farklı Türk boyunun üst üste tabakalaştığı bir etnolingüistik alt katmana da sahiptir.¹⁰ Caferoğlu da Trabzon ağızlarında tamamıyla sabit ve düzenli bir hâlde görülen ses özelliklerinin bölgeyi Göktürk ve Uygur Türkçesine bağladığını söyler.¹¹ Tarihî verileri takip ederek bölgede etnik tabakalaşma ile ortaya çıkan dil görüntüsünü belirlemeye çalışan Feridun Tekin de, Trabzon ve yöresinin Türkleşme tarihinin 1071 Malazgirt Savaşı'nın çok öncesine dayandığına, bölge ağızlarında görülen Kıpçakça unsurların¹² da bu fikri desteklediğine işaret eder.¹³ Ses ve yapı itibarıyla bölge ağızlarında tespit edilen ve Anadolu'nun çeşitli bölgeleri üzerinden bazı Orta Asya ağızlarına bağlanan özellikler, Oğuz boylarının Anadolu'yu yurt edinme sürecinin çok öncesinde bölgede dilin izlerinin yerleştiğinin delili olarak gösterilir.

Bugün Trabzon ağızlarında ölçünlü dile nispetle dilde yadırganabilecek bazı ses ve şekil özellikleri ile birtakım söz varlığı unsurları arkaik yapılar üzerinden açıklanabilecek durumdadır. Kelime başındaki /g/lerin /k/, /d/lerin /t/, /b/lerin /p/ olması; düzlük yuvarlaklık uyumunun ihlali; /ng/ sesinin durumu; ön seste b- ünsüzünün korunması; ek fiilin devrik kullanımı; ikili fiil biçimleri bu minvalde sayılabilir.

⁹ Antik kaynaklarda Karadeniz sahillerinde yaşayan doksan kadar etnik gruptan bahsedilir [İskitler, Makronlar, Mssynoikler, Kolkhlar, Driller, Khalybler, Tibarenler, bunlardan en önemlileridir]. Ayrıntılar için bkz. Tellioglu, 2003.

¹⁰ "Karadeniz'in kuzeyinde yer alan topraklar eski çağlardan bu yana kavimlerin büyük göçlerine sahne olmuştur. Orta Asya çıkışlı İskitlerin Kimmerleri Karadeniz'in kuzeyinde sıkıştırması ile tarihin tanık olduğu göçler daha yakın çağlarda da devam etmiştir. Birkaç asra yayılan bir süreç içinde bu sahaya giren Türk kavimleri burada bulunan kavimleri batıya sürmüş ve buraları yurt edinmiştir. Bizans, art arda gelen bu devletlerle ve onların yerinden sürdüğü topluluklarla da ilişkiler kurmuş, onlardan ordusu için asker ya da azalan nüfusu için yeni kaynak olarak yararlanmış, onların akınlarından kendi topraklarını ve devletini koruyabilmek için ustaca bir siyaset izlemiş, Hıristiyanlaşarak Rumlaşmaları için nihayetsiz çaba sarf etmiştir. Doğu Karadeniz sahillerine bu açıdan baktığımızda tarihin her döneminde bölgeye Karadeniz'in kuzeyinde var olmuş Türk kavimlerinin gölgesinin düştüğünü söyleyebiliriz. Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Sabirler, Bulgar Türkleri, Uzlar, Peçenekler, Kıpçaklar, Kumanlar ve diğer Türk boyları Bizans tarafından 5 ve 11. asırlar boyunca bölgeye yerleştirilmiştir." Bilgin, 2000: 13-67.

¹¹ Caferoğlu, 1994: XX-XXIV.

¹² Trabzon ağızında Kıpçakça etkileri için bkz. Demir, 2007: 417-424; Özgür, 2002: 189-194.

¹³ Tekin, 2002: 195-202.

Bazı Ses Özellikleri

Trabzon ağızlarının belirgin özelliklerinden biri, ilk hecede kapalı e [é] sesini korumasıdır. Eski Türkçeden beri izlenebilen, Türk lehçeleri ve Türkiye Türkçesi ağızlarında da yaşayan bu karakteristik sesin Trabzon ağızlarında “gél, vér, bél, bèn, él” gibi birçok tek heceli kelimedede gözlenmesi mümkündür.

Trabzon ağızlarında kelime başındaki /g/lerin /k/, /d/lerin /t/ olması, “göl” yerine [köl] “gibi” yerine “kibi”; “duymak” yerine [tuymak] “diş” yerine [tiş] kullanılması gibi örneklerle gösterilebilir.

Türkçede kelime başında b- sesi, Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesi dönemine; 15. yüzyıla kadar, bugünkü *ol-* fiilinin *bol-* şeklinde varlığını sürdürmüştür. *bol-* fiili Trabzon ağızında “*İnşallah, olur ki.*” anlamında *bolaki* şeklinde kullanılmaktadır. Özellikle yaşlıların dilinde bazen umut [Bola ki bu sene çocuklar gelir Alamanya’dan] bazen de uyarı [Bola ki deduklerumi yapmazsun, o zaman sağa edeceumi ben bilurum] ifade eden cümlelerde gözlenebilir.

Benzer şekilde, Eski Türkçede *kaçan* şekli ile geçen ve 15. yüzyılda, eski Kıpçak Türkçesinde yine yazılı kaynaklar itibariyle “haçan” şekline dönüşen kelime, Karadeniz dolayısıyla Trabzon ağızlarında ‘haçan’ şeklinde kullanılmaktadır. Bir soru sözü; Divanü Lügati’t-Türk’te zaman zarfı ve yüklem olarak¹⁴ kullanılan kelime, Trabzon ağızlarında “o zaman, -dığı zaman, ne zaman ki” anlamları ile karşımıza çıkar. Éhaçen hamsi vardır, sen bâ ondan ver”.¹⁵ “hâcen endum çarşıya / finduğu satmak için / dedum basma alayım / yâri aldatmak için”¹⁶ gibi türküde örneklerini görmek mümkündür.¹⁷

Ünlü Uyumları

Türkçede ses uyumu önemli bir ayırt edici özelliktir. Türkçede geç teşekkül ettiği için küçük ünlü uyumu

¹⁴ Atalay, 2006: 401.

¹⁵ Caferoğlu, 1994: 133

¹⁶ Saka, 2008 (CD).

¹⁷ Kelime hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuzarslan, 1993: 309-320.

da denilen dil benzeşmesi; düz ünlülerle düz, yuvarlak ünlülerle ya düz-geniş ya da dar-yuvarlak ünlülerin kullanılmasına dayanır. Bu kuralın ölçünlü dilde de istisnaları görülür. Trabzon ağızlarının çoğunlukla yuvarlaklaşma tarafında olması söz konusu uyuma aykırı örnekler ortaya çıkarmaktadır: “*geli-rim*” yerine “*gelirum*”, “*ettim*” yerine “*ettum*”, “*yapacağım*” yerine “*yapacaum*”, “*evim*” yerine “*evum*” gibi.

Bugün ölçünlü dildeki *büyük* kelimesi, Eski Türkçedeki *bedük* biçiminden gelmektedir.¹⁸ Eski Türkçeden günümüze yaşanan -d- >-y- değişimini gösteren bu yuvarlaklaşma, kelimenin daha eski bir dönemini yansıtır. Trabzon ağızlarında kelime, *beyuk* şeklinde uyum dışı kullanılan kelimelerden biridir [beyuklerumuz, beyuk iş].

Genizsi /N/ Sesinin Gelişimi

Türkçe, değişmeyen söz köklerine ses uyumu kurallarına göre getirilen eklerle yeni kelimeler üretir, kelimelerin birbiri ile ilişkisini sağlar. “Değişmeyen söz kökleri” ifadesinin istisnası; *ben* ve *sen* zamirlerinin yönelme durumunda görülür. *Bana* ve *sana* biçimleri söz kökündeki ince /e/ ünlüsünün kalınlaşması ile bu değişimi örnekler. Bu durum, Eski Türkçede yönelme ekinin -*ga* olması ve *ben-ge* biçiminin, *genizsi n* sesinin kalınlaştırıcı etkisiyle *banga* şekline dönüşmesi ile alakalıdır. Bu noktada Trabzon ağızındaki *bağa/sağa* biçimi açıklanabilir. Mesela, Erzurum yöresi ağızlarında [bene/sene] telaffuzu, /ng/ sesinin /n/ ve /g/ ayrışması ile alakalı olarak /n/ yönünde [beğen/seğen] şeklinde, /ng/ sesindeki yer değiştirmeden (uzak göçüşme) kaynaklanır. Trabzon yöresindeki kullanım ise /g/ yönündedir.

Genizsi /n/ sesinin /g/ lehine gelişimini “yalnız” kelimesinin yöresel kullanımıyla da örneklemek mümkündür. Giderek kullanımı azalsa da özellikle Çaykara çevresinde, yaşlıların ağızında *yalağuz/yalavuz* biçimleri telaffuz edilmektedir. Bu örneklerin yanı

¹⁸ Kelime *bedü-* (büyü-) fiilinden türer. Clauson, 1972: 302.

sıra, “anmak” ve “anılmak” fiillerinin *ank-* ve *angıl-* şeklinde söylenişi hayli dikkat çekici ve Türkçenin Eski Türkçeden beri ayırt edici bir özelliğinin gelişmiş biçimiyle Trabzon ağzındaki kalıntısıdır.

İkili Fiil Kullanımı

Trabzon ağzlarının genelinde görülen, çoğu zaman anlatımı kuvvetlendirmek için de başvurulduğu düşünülen “*ağlama ağla-*, *söyleme söyle-*, *kazma kazma-*” gibi fiiller, Trabzon ağzlarında ayırtedici özelliklerdir. Trabzon ağzlarındaki bu ikili biçimler zaman zaman vurgu/pekiştirme amacı sezilse de bu yapılar anlam ve kullanım bakımından değerlendirildiğinde başka birtakım işlevlerinin de söz konusu olduğu görülecektir.¹⁹

*şindi baGma şindi herif ba^onGer oldu. şindi arabalan gidey/ yörüme de yörümey/ sıır arabalan gidey.*²⁰

Kimi örneklerde bu yapı, ölçünlü dildeki [Fiil+(-mA-sInA)]+[Fiil+ç.e.] yapısını veya bugün Türkçede “-AcAk ol-” ile temsil edilen gerçekleşmemiş niyet fiillerini karşılar ve yan yargılar oluşturur.

- [Denizde BaDma bile Ba:dug Biz].²¹
 - [biz dâbi yapmadukda körme kördük].²²
 - [yatma~yatamâysin, kaçma kaçamaysın işde yapmaysın].²³

Bu kullanımın Türk dili yadigârlarından takip edilebilen bazı yapılarla benzeşen yönleri vardır. Hem isim hem fiil kökü olarak kullanılan sözcüklerin-ikili köklerin- abidelerde “sü süle- (asker sevket-)²⁴; Uygurcada “amgek amgen- (sıkıntı çek-), sakınç sakın- (düşünceye dal-)²⁵; Dede Korkut’ta “soy soyla-, boy boyla-²⁶, “kov kovla-, din dinle- (dedikodu yap-

¹⁹ Coşar, 2010: 75-85.

²⁰ Burada anlatıcı, yürüyerek gitmek yerine arabayla gitmenin tercih edilir olduğunu, hayvanların da bir yerden bir yere arabalarla taşınacak kadar zenginleştiğini anlatıyor; *yörüme de yörümey* ile *yürüyerek gitmiyor* denilmek isteniyor. Brendemoen, 2001: 225.

²¹ Brendemoen, 2001: 216.

²² Demir, 2006: 159.

²³ Demir, 2006: 174.

²⁴ Ergin, 2007: 8.

²⁵ Hamilton, 1998: 27, 54.

²⁶ Dede Korkut’un boylardaki esas işlevi kopuz çalarak boy boylaması, soy soylamasıdır. Boyların anlatılmasına *boy boylamak*, boylar içindeki manzum kısımlara *soy*, soyları kopuz eşliğinde belli bir melodiyle okumaya ise *soy soylamak* denir. Ercilasun, 2000: 111.

mak)”²⁷; Divanü Lugati’t- Türk’te “bit bitle- (bit ara-), kuş kuşla- (kuş avla-)”²⁸ şeklinde karşımıza çıkan örnekleri vardır. Bunlar, bugün ölçünlü dilde çoğu yansıma sözlerle kurulan ikilemelerle “fıkır fıkır fıkırda-, çın çın çınla-, kasım kasım kasıl-, çakmak çak-, sarma sar-”;²⁹ kimi ağızlarda da kullanılan ve bir çeşit anlatım bozukluğu olarak gösterilen “boya boya-, ölü öl-, yangın yan-“ gibi örneklerin ilk şekilleri ile alakalı görülebilir.²⁹

Ek Fiil Kullanılışı

Türkçenin ol- ve tur- ile beraber en eski yardımcı fiili olan i-, bütün isim ve fiil şekillerinin sonuna gelerek onlardan birleşik fiil yaptığı için *ana yardımcı fiil*, isimleri fiilleştirdiği için *isim fiili* adıyla anılır.

Eski Türkçede *âr-* şeklinde olup Batı Türkçesine geçerken *r* sesinin düşmesi ve /*ä*/nin /*i*/ye dönüşmesiyle /*i*-/ şeklinde kullanılır olmuştur.

Trabzon ağızlarında ek fiil çoğunlukla ekleşmez ve yardımcı fiil olduğu hâlde daha dikkat çekici biçimde devrik kullanılır.

Ek fiilin [Kimsa gelmemiş **idi** orıya.],³⁰ [Haçan gelduk kimse yoğ **idi**.]³¹ gibi korunduğu örnekler yanında [Kardeşim var idi, kardaşımlan **dururdi** o rahmetli adam.]³² örneğinde olduğu gibi ekleştiği de görülür. Öte yandan tam ekleşmenin görülmediği örnekler de eskicil yapının işaretlerini taşır: [O hanum da hacan kasalari yuklediydi.]³³, [Sen bana böyle yapacaadın temiş.]³⁴

Ek fiilin devrik kullanımı, işleyişte konuşma dilinin vurgulanmak istenen unsurun öne çekilmesi ilkesi ile gerçekleşir. Türkçede söz diziminin temel kuralı olan yardımcı unsur- asıl unsur sırası, konuşma ve

²⁷ Ergin, 1989: 76.

²⁸ *Ol anğar kuş kuşlattı*: O, ona kuş avlattı. Atalay, 2006: 348; *Er bit bitledi*: Adam bit aradı. Atalay, 2006: 291.

²⁹ Ayrıntılar için bkz. Coşar, 2010: 75-85.

³⁰ Brendemoen, 2001: 20.

³¹ Brendemoen, 2001: 80.

³² Brendemoen, 2001: 81.

³³ Caferoğlu, 1994: 176.

³⁴ Caferoğlu, 2004: 199.

şiir dilinde değişebilir. Bir yandan da dilin kıvraklığı öncelenen unsuru öne çekmeye imkân verir.

Trabzon ağzı söz diziminde devrik cümle dikkat çeken, yaygın bir özelliktir. Bu bağlamda ek-fiilin devrik kullanımı ise başlı başına ilgi çekici bir durumdur. Yardımcı unsur olan ek-fiilin bir asıl fiil gibi kullanıldığı görülür:

*Bu yerlilerden var idi koça kariler, eldiler hep.*³⁵

*Üç kardaş idi bular.*³⁶

Ek fiilin ayırt edici biçimde devrik kullanıldığı, yeri itibariyle öne geçtiği ve cümlede kendisinden sonra gelen ismi, yüklem konumuna taşıdığı örnekler de bulunmaktadır:

Burası da idur oda.³⁷

Adum idu Fatma Kara.³⁸

Ek fiilin bu kullanımı eski är- in bağımsız ana yardımcı fiil olduğu zamanların bir kalıntısı olarak yorumlanabilir.³⁹

Sonuç

Trabzon ağızları, Eski Türkçe ile ilişkilendirilebilecek ses özelliklerini muhafazası, Türkçenin tarihsel süreçte geçirdiği değişme ve gelişmelerin farklı zaman dilimindeki izlerini kısmen taşıması bakımından dikkat çekicidir.

Trabzon ağızlarında ünlü ve ünsüzlerin Eski Türkçe ile örtüşmesi, küçük ünlü uyumundaki düzensizlik, ısrarla eklememekte direnen ve devrik kullanımın yaygınlığından yararlanarak adeta bağımsızlığını ilan eden ek fiil, Uygur Türkçesi metinlerine dayanan ikili fiil kullanımı, çeşitli çalışmalarla tespit ve teyit edilmiş arkaik sözcüklerin varlığı,⁴⁰ Trabzon

³⁵ “Bu yerliler arasında koca karılar vardı, hepsi öldü.” Brendemoen, 2001: 81.

³⁶ Brendemoen, 2001: 21.

³⁷ Brendemoen, 2001: 15.

³⁸ Brendemoen, 2001: 153.

³⁹ Ayrıntılı örnek ve değerlendirmeler için bkz. Coşar, 2008: 176-188.

⁴⁰ Akar, 2002: 173-188.

ağız ile ilk defa karşılaşan biri için yadırgatıcı olabilir. Kimi zaman gülmece malzemesi olarak tiyatro oyunlarında, sinema ve televizyon filmlerinde kullanılan bu ağız özelliklerinin ölçünlü dil açısından 'gülme'ye sebep olması da kabul edilebilir görülebilir.

Asıl dikkat çekici olan ise söz konusu malzemenin Trabzon ağızlarını, söz varlığı ve ses özellikleri itibariyle arkaik zamanlara bağlamasıdır. O kadar ki kitle iletişim araçlarının tartışılmaz etkisi ve eğitim olanaklarının yaygınlığına rağmen Trabzon ağızları, tarihsel süreçte Türkçenin geçirdiği türlü değişme ve gelişmeleri bir arada barındıran bir laboratuvar durumundadır demek, yanlış olmaz.

KAYNAKÇA

Atalay, Besim (2006), *Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri), C. I-II-III-IV*, Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi.
Bilgin, Mehmet (2000), *Doğu Karadeniz-Tarih, Kültür, İnsan*, Trabzon: Serander Yayınları.

Brendemoen, Bernt (2001), *The Turkish Dialects of Trabzon, I-II*, Oslo.

Buran, Ahmet (1992), "Yazı Dilinin Tarihi Gelişimi İçinde Türk Şivelerinin Ortaya Çıkışı ve Azeri Türkçesi Örneği", *Savunma Hizmetleri ve Koordinasyon Dergisi*, 10, 10-12.

Caferoğlu, Ahmet (1994), *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, Ankara: TDK Yayınları.

Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

Çetin, Engin (2008), *On Üçüncü Yüzyıl Öncesinde Soru*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana.

Demir, Necati (2006), *Trabzon ve Yöresi Ağızları, I-II-III*, Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.

Ellul, Jacques (1998), *Sözün Düşüşü*, İstanbul: Paradigma Yayınları.

Ercilasun, A. Bican (2000), “Dede Korkut Mirası”, *Türk Dili*, I (578), 111-115.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara: TDK Yayınları.

_____ (2007), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Hamilton, J.Russell (1998), *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, (Çev. Ece Korkut ve İsmet Birkan), Ankara: Simurg Yayınları.

Jorma, Atilla (2008), *Oğuzcanın Karadeniz Serüveni*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.

Saka, Fuat (2008), “Şalvar Destanı”, *Lazutlar* (CD).

Tekin, Feridun (2002), “Trabzon ve Yöresi Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi”, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, içinde (195-2002), Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.

Tekin, Talât & Ölmez, Mehmet (2003), *Türk Dilleri Giriş*, İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat Yayınevi.

Tekin, Talât (1997), “Türk Dilleri Ailesi I”, *Türkoloji Eleştirileri*, Ankara: Simurg Yayınları.

Tellioğlu, İbrahim (2003), *Doğu Karadeniz’de Türkler*, Trabzon: Serander Yayınları.

Tuna, Osman Nedim (1990), *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dili’nin Yaşı Meselesi*, Ankara: TDK Yayınları.

Yavuzarslan, Paşa (1993), “Anadolu Ağızlarında *ha (* ka) Zamirinin Türevleri”, *Türkoloji Dergisi*, XI (1), 309-320.

BİR KİMLİK İŞARETLEYİCİSİ OLARAK DİL VE TRABZON AĞIZLARINDA ARKAİK HUSUSİYETLER

Özet: Bugün Trabzon ağızlarında ölçünlü dile nispetle dilde yadırganabilecek bazı ses ve şekil özellikleri ile birtakım söz varlığı unsurları arkaik yapılar üzerinden açıklanabilecek durumdadır. Kelime başındaki “g”lerin “k”, “d”lerin “t”, “b”lerin “p” olması; düzlük yuvarlaklık uyumunun ihlali; /ng/ sesinin durumu; ön seste b- ünsüzünün korunması; ek fiilin devrik kullanımı; ikili fiil biçimleri bu minvalde sayılabilir. Bu durumda Trabzon ağızları, Eski Türkçe ile ilişkilendirilebilecek ses özelliklerini muhafazası, Türkçenin tarihsel süreçte geçirdiği değişme ve gelişmelerin farklı zaman dilimindeki izlerini kısmen taşıması bakımından dikkat çekici bir mahiyet arz eder.

Söz konusu malzemenin Trabzon ağızlarını, söz varlığı ve ses özellikleri itibariyle Türkçeye mahsus arkaik zamanlara bağlar. Kitle iletişim araçlarının tartışılmaz etkisi ve eğitim olanaklarının yaygınlığına rağmen Trabzon ağızları, tarihsel süreçte Türkçenin geçirdiği türlü değişme ve gelişmeleri bir arada barındıran bir laboratuvar durumundadır demek, mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Trabzon ağzı, Arkaik özellikler, Eski Türkçe

LANGUAGE AS AN IDENTITY MARKER AND THE ARCHAIC FEATURES OF TRABZON DIALECTS

Abstract: Some phonetic and formal characteristics and certain vocabulary elements of Trabzon dialects today may seem unusual in comparison with the standard language. Characteristics of this kind include the use of “k” instead of “g”, “t” instead of “d”, “p” instead of “b” in the beginning of the word; violation of flat-round vowel harmony rule; the case of the sound /ng/; the preservation of the consonant b- in the first sound; the use of copulas with inversion; binary verb forms. Thus Trabzon dialects present a highly interesting point as they preserve phonetic characteristics which can be traced back to the Ancient Turkish and they partially reflect changes and developments in Turkish language through different historical time periods.

This matter connects Trabzon dialects to Turkish language of archaic times based on the vocabulary and phonetic characteristics of these dialects. Despite the undisputed impact of mass media and the wide education opportunities, it is possible to state that Trabzon dialects are the subject of study representing different kinds of changes and developments of Turkish language throughout history.

Key Words: Trabzon dialect, Archaic Features, Former Turkish